

Aspekti

Izlaganje sa znanstvenog skupa
UDK 316.323.6 + 30 + 304 + 330.342.14

Kriza države blagostanja i iscrpljenost utopijskih energija

Jürgen Habermas

Sveučilište, Frankfurt

Sažetak

Utopija radnoga društva izgubila je svoju referentnu točku u suvremenoj zbilji: snagu apstraktnog rada koja tvori strukture i formira društvo. Kriza utopije radnog društva pogađa i projekt socijalne države, premda je ona u njemu bila sadržana u, dakako, posebnu obliku. Supstancijalna strana projekta socijalne države hrani se ostacima utopije radnoga društva: time što se status zaposlenih normalizira građanskim participacijskim i dioničkim pravima, masa stanovništva dobiva priliku živjeti u slobodi, socijalnoj pravdi i blagostanju. Iz pretpostavki projekta socijalne države proizlaze dva sudbinska pitanja: prvo je pitanje o granicama pomirljivosti kapitalizma i demokracije, a drugo je pitanje o mogućnostima stvaranja novih oblika života pravnobirokratskim sredstvima. Habermas prihvaća Offeovu tipologiju reakcija na iscrpljenost politički poticajnoga potencijala utopije radnoga društva u zapadnim zemljama: legitimizam socijalne države industrijskog društva, neokonzervativizam i disidentstvo kritičara rasta.

I

Od kasnoga 18. stoljeća formira se u zapadnoj kulturi nova svijest o vremenu.¹ Dok je na kršćanskom Zapadu »novo vrijeme« označavalo budući vijek, koji počinje tek sa sudnjim danom, od sada »novi vijek« znači vlastito, sadašnje razdoblje. Sadašnjost se podrazumijeva svaki put kao prijelaz u novo; ona živi u svijesti o ubrzanju povijesnih događaja i u očekivanju drugačije budućnosti. Epohalni novi početak, koji obilježava raskid modernoga svijeta sa svijetom kršćanskoga srednjeg vijeka i staroga vijeka, ponavlja se, tako reći, sa svakim sadašnjim trenutkom koji rađa iz sebe novo. Sadašnjost ustaljuje raskid s prošlošću kao kontinuirano obnavljanje. Prema budućnosti otvoreni horizont očekivanja usmjerenih na sadašnjost dirigira i zahvat u prošlost. Povijest se od kraja 18. stoljeća shvaća kao proces koji obuhvaća svijet i koji proizvodi probleme. U njemu je vrijeme oskudan izvor za, ka budućnosti orijentirano, savladavanje problema koje nam ostavlja prošlost. Izblijedjele su primjerne prošlosti

1 Slijedim izvrsna istraživanja R. Kosellecka, *Vergangene Zukunft*, Frankfurt/M 1979.

prema kojima bi se sadašnjost mogla nedvojbeno orijentirati. Moderna ne može više od uzora drugih epoha pozajmiti svoja orijentacijska mjerila. Ona je upućena isključivo na sebe — svoju normativnost mora crpiti iz sebe same. Autentična je sadašnjost od sada mjesto gdje se ukrštavaju nastavak tradicije i inovacija.

Obezvređivanje primjerne prošlosti i prisila da se normativno sadržajna načela dobiju iz vlastitih, modernih iskustava i oblika života objašnjavaju izmijenjenu strukturu »duha vremena«. On postaje medij u kojemu se od sada kreću političko mišljenje i politička rasprava. On dobiva poticaje od dva suprotna mišljenja, koja su, međutim, upućena jedno na drugo i koja se prožimaju: on se rađa u sukobu povijesnoga i utopijskoga mišljenja.² Na prvi pogled ta se dva načina mišljenja isključuju. Iskustvom zasićeno *historijsko mišljenje* čini se da je pozvano na kritiku utopijskih planova; zaneseno *utopijsko mišljenje* kao da ima funkciju otvaranja alternativa za djelovanje i prostora za mogućnosti koji premašuju povijesne konvencije. Doista je, međutim, moderna svijest o vremenu otvorila horizont u kojemu se stapaju utopijsko i povijesno mišljenje. To utjecanje utopijskih energija u povijesnu svijest karakterizira svakako duh vremena koji oblikuje političku javnost modernih naroda od vremena francuske revolucije. Političko mišljenje zaraženo aktualnošću duha vremena, koje hoće odoljeti pritisku problema sadašnjosti, puni se utopijskim energijama — ali taj višak očekivanja treba istovremeno kontrolirati konzervativna protuteža povijesnih očekivanja.

Od ranoga 19. stoljeća postaje »utopija« politički borbeni pojam koji svatko upotrebljava protiv svakoga. Prvo se navodi kao prigovor protiv apstraktnoga prosvjetiteljskog mišljenja i njegovih liberalnih baštinka, zatim, naravno, protiv socijalista i komunista, ali i protiv konzervativnih ultraša — protiv jednih zato što prizivaju apstraktnu budućnost, a protiv drugih zato što prizivaju apstraktnu prošlost. Budući da su svi zaraženi utopijskim mišljenjem, nitko ne želi biti utopist.³ *Utopija* Thomasa Mora, Campanellina *Država sunca*, Baconova *Nova Atlantida* — ove u renesansi zasnovane utopije prostora mogle su se još nazivati »romanima o državi«, jer njihovi autori nikada nisu ostavljali sumnju u fiktivni karakter priče. One su rajske predodžbe vratile u povijesne prostore i zemaljske kontrasvjetove, a eshatološka očekivanja pretvorile u životne mogućnosti. Klasične utopije o boljem i bezopasnijem životu predstavile su se, kao što to primjećuje Fourier, kao »san o dobrome — bez sredstava za njegovo ostvarivanje, bez metode«. Unatoč svome kritičkom odnosu prema vremenu one još ne komuniciraju s poviješću. To se mijenja tek kada Mercier, Rousseauov pristaša, svojim romanom budućnosti o Parizu iz godine 2440. projicira one otoke sreće iz prostorno udaljenih regija u daleku budućnost — i time preslikava eshatološka očekivanja o budućem povratku raja na *unutar-svjetsku* os historijskoga napretka.⁴ Ali, čim se utopija i povijest na taj način dodiruju, preobražava se klasični lik utopije, odbacuje roman o državi svoje romaneske crte. Onaj tko je najosjetljiviji za utopijske energije duha vremena,

2 O slijedećem usp. J. Rüsen, *Utopie und Geschichte*, u: W. Vosskamp (izd.), *Utopieforschung*, Stuttgart 1982, sv. 1, str. 356. i dalje.

3 L. Hölscher, *Der Begriff der Utopie als historische Kategorie*, u: Vosskamp (nap. 2), sv. 1, str. 402. i dalje.

4 R. Koselleck, *Die Verzeitlichung der Utopie*, u: Vosskamp (v. nap. 2), sv. 3, str. 1. i dalje; R. Trousson, *Utopie, Geschichte, Fortschritt*, u: Vosskamp (v. nap. 2), sv. 3, str. 15. i dalje.

od sada će se najodlučnije zalagati za stapanje utopijskoga s povijesnim mišljenjem. Robert Owen i Saint-Simon, Fourier i Proudhon žestoko odbacuju utopizam; a njih, opet, Marx i Engels optužuju kao »utopijske socijaliste«. U našem su stoljeću tek Ernst Bloch i Karl Mannheim očistili izraz »utopija« od primisli utopizma i rehabilitirali kao nesumnjiv medij za planiranje alternativnih mogućnosti života koje treba da su zasade u samome povijesnom procesu. U samoj politički djelotvornoj povijesnoj svijesti zacrtana je utopijska perspektiva.

Tako je u svakome slučaju izgledalo — do jučer. Danas izgleda kao da su utopijske energije istrošene, kao da su se povukle iz povijesnoga mišljenja. Horizont budućnosti skupio se i temeljito izmijenio i duh vremena i politiku. Budućnost ima negativni predznak; na pragu 21. stoljeća ocvatava se strahovita panorama ugroženosti općih životnih interesa u svjetskim razmjerima: spirala utrke u naoružanju, nekontrolirano širenje nuklearnih oružja, strukturalno siromašenje zemalja u razvoju, nezaposlenost i sve veće socijalne disproporcije u razvijenim zemljama, problemi opterećenja okoliša, bliske katastrofi krupne tehnologije, daju natuknice koje su preko masovnih medija prodrle u javnu svijest. Odgovori intelektualaca nisu ništa manje bespomoćni od odgovora političara. Ne radi se samo o realizmu ako odvažno prihvaćena bespomoćnost sve više zamjenjuje orijentacijske pokušaje usmjerene prema budućnosti. Situacija može izgledati objektivno nepreglednom. Nepreglednost je, međutim, također funkcija spremnosti za djelovanje u koju se neko društvo pouzdava. Radi se o povjerenju zapadne kulture u samu sebe.

II

Postoje, naravno, dobri razlozi za iscrpljenost utopijskih energija. Klasične su utopije *nastikale* uvjete za život dostojan čovjeka, za društveno organiziranu sreću; socijalne utopije stopljene s povijesnim mišljenjem, koje od 19. stoljeća zahvaćaju u političke rasprave, bude realističnija očekivanja. One predstavljaju znanost, tehniku i planiranje kao vrlo perspektivne i odlučne instrumente umne kontrole prirode i društva. Upravo je to očekivanje u međuvremenu ugroženo masivnim očevidnostima. Nuklearna energija, tehnologija oružja i prodor u svemir, istraživanje gena i biotehnički zahvat u ljudsko ponašanje, obrada informacija, prikupljanje podataka i novi komunikacijski mediji od početka su tehnike s nesuglasnim posljedicama. I što su složeniji sustavi kojima je potrebno upravljanje, to su vjerojatnije disfunkcionalne sporedne posljedice. Iz dana u dan saznavamo da se proizvodne snage pretvaraju u destruktivne, kapaciteti planiranja u poremećajne potencijale. Zato nije čudo što su danas u prvome redu sve utjecajnije one teorije koje bi željele pokazati da upravo iste snage jačanja moći iz kojih je moderna svojevremeno crpila svoju samosvijest i svoja utopijska očekivanja doista pretvaraju autonomiju u ovisnost, emancipaciju u potčinjenost, racionalnost u nerazboritost. Derrida zaključuje iz Heideggerove kritike novovjekovnoga subjektiviteta da jednolični mlin zapadnjačkoga logocentrizma možemo jedino izbjeći besciljnim provokacijama. Umjesto da želimo ovladati površinskim kontingencijama u svijetu, bolje bi bilo da se predajemo tajnovito šifriranim kontingencijama otkrivanja svijeta. Foucault radikalizira Horkheimerovu i Adornovu kritiku instrumentalnoga uma u teoriju vječnoga povratka moći. Njegova poruka o uvijek istome ciklusu

moći uvijek novih informacija diskursa mora uništiti posljednju iskru utopije i povjerenja zapadne kulture u samu sebe.

Na intelektualnoj se sceni širi sumnja da iscrpljenost utopijskih energija ne naznačuje samo jedno od prolaznih pesimističkih raspoloženja, nego da seže dublje. Ta bi iscrpljenost mogla naznačiti promjenu moderne svijesti o vremenu uopće. Možda se opet rastapa onaj amalgam iz povijesnoga i utopijskoga mišljenja; možda se preobražavaju struktura duha vremena i agregatno stanje politike. Možda se povijesna svijest rasterećuje od svojih utopijskih energija: kao što su krajem 18. stoljeća rajске nade ovremenjivanjem utopija ušle u ovostranost, tako bi danas, nakon dvjesto godina, utopijska očekivanja izgubila svoje svjetovno obilježje i opet zadobila religiozni lik.

Ovu tezu o početku postmoderne smatram neutemeljenom. Ne mijenja se ni struktura duha vremena, ni način spora o budućim mogućnostima života, niti se utopijske energije uopće povlače iz povijesne svijesti. Do kraja je došla određena utopija koja se u prošlosti kristalizirala oko potencijala radnoga društva.

Klasičari teorije društva od Marxa do Maxa Webera bili su suglasni u tome da je struktura građanskoga društva određena apstraktnim radom, tipom privređivačkoga rada kojim upavlja tržište, kapitalistički se oplođuje i organizira u obliku pogona. Budući da je oblik toga apstraktnog rada razvio snagu koja tako formira, prodire u sva područja, mogla su se i utopijska očekivanja usmjeriti na sferu proizvodnje, ukratko: na oslobađanje rada od određivanja sa strane. Utopije ranih socijalista zagusnule su se u sliku falansterije — organizacije radnoga društva slobodnih i jednakih proizvođača. Iz same pravilno uređene proizvodnje trebalo je da nastane komunalni oblik života slobodno udruženih radnika. Ideja radničkoga samoupravljanja inspirirala je još protestni pokret kasnih šezdesetih godina.⁵ Uza svu kritiku ranoga socijalizma i Marx je u prvome dijelu *Njemačke ideologije* slijedio istu utopiju radnoga društva: »Sada je dakle došlo dotle da individue moraju prisvojiti postojeći totalitet proizvodnih snaga kako bi došle do svoga samopotvrđivanja . . . Prisvajanje tih snaga nije ništa drugo nego razvijanje individualnih sposobnosti koje odgovaraju materijalnim sredstvima proizvodnje. Tek se na tome stupnju samopokretanje poklapa s materijalnim životom, što odgovara razvoju individua u totalne individue i odbacivanju sve prirodnosti.«

Utopija radnoga društva danas je izgubila svoju snagu uvjerenja — i to ne samo zato što su proizvodne snage izgubile svoju nevinost ili što ukidanje privatnoga vlasništva očito ne vodi per se u radničko samoupravljanje. Utopija je, prije svega, izgubila svoju referentnu točku u realnosti: snagu apstraktnoga rada koja tvori strukture i formira društvo. Claus Offe je uvjerljivo iznio »uporišta za objektivno sve manju determinativnu snagu činjenica rad, proizvodnja i stjecanje za društveno ustrojstvo i društveni razvoj u cjelini.«⁶

Tko pogleda jedan od rijetkih spisa koji se danas još i u naslovu već usuđuje najaviti utopijsku relaciju — mislim na *Put u raj* André Gorza — naći će potvrdu za ovu dijagnozu. Gorz obrazlaže svoj prijedlog da se rad i dohodak razdvoje pomoću garantiranoga minimalnog dohotka napuštanjem onoga Marx-

5 Iz te je perspektive upravo napisao Oskar Negt još jednu zanimljivu studiju: *Lebending Arbeit, enteignete Zukunft*, Frankfurt/M 1984.

6 C. Offe, *Arbeit als soziologische Schlüsselkategorie*, u: isti, *Arbeitsgesellschaft — Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven*, Frankfurt/M, 1984, str. 20.

ova očekivanja da se samopokretanje može još poklopiti s materijalnim životom.

Ali, zašto bi sve manja snaga uvjerenja utopije radnoga društva bila značajna za širu javnost i pomogla da se objasni opća iscrpljenost utopijskih podstreka? Ta utopija ipak nije privukla samo intelektualce. Ona je inspirirala evropski radnički pokret i u našem stoljeću ostavila svoje tragove kod trojice vrlo različitih, ali u svjetskoj povijesti djelatnih programatičara. Kao reakcija na posljedice prvoga svjetskog rata i na svjetsku privrednu krizu nametnula su se odgovarajuća politička strujanja: sovjetski komunizam u Rusiji; autoritarni korporativizam u fašističkoj Italiji, u nacionalsocijalističkoj Njemačkoj i u falangističkoj Španjolskoj; i socijaldemokratski reformizam u masovnim demokracijama Zapada. Samo je ovaj projekt socijalne države usvojio baštinu građanskih emancipatorskih pokreta, demokratsku ustavnu državu. Premda je proizašao iz socijaldemokratske tradicije, nisu ga slijedile jedino socijaldemokratske vlade. Nakon drugoga svjetskog rata u zapadnim su zemljama sve vladajuće partije dobivale svoje većine, više ili manje naglašeno, u znaku postavljanja ciljeva socijalne države. Ali, od sredine sedamdesetih godina dolaze do svijesti granice projekta socijalne države — a da se do sada ne može razabrati jasna alternativa. Zato bih svoju tezu precizirao u tome smislu da nova nepreglednost pripada situaciji u kojoj program socijalne države, koji se još uvijek hrani utopijom radnoga društva, gubi snagu otkrivanja budućih mogućnosti kolektivno boljega i manje ugroženoga života.

III

Utopijska jezgra, oslobođenje od ovisnoga rada, dobila je, naravno, u projektu socijalne države drugi oblik. Čovjeka dostojni, emancipirani životni odnosi ne treba više da proizlaze neposredno iz revolucioniranja radnih odnosa, dakle iz pretvaranja ovisnoga rada u samodjelatnost. Ali, reformirani odnosi zapošljavanja zadržavaju središnju poziciju i u tome projektu.⁷ Oni ostaju referentnom točkom ne samo za mjere humaniziranja rada koji je i dalje određen sa strane, već prije svega za kompenzacijske učinke koji treba da neutraliziraju osnovne rizike najamnoga rada (nesreća, bolest, gubitak radnoga mjesta, nezbrinuta starost). Iz toga slijedi da svi sposobni za rad moraju biti uključeni u takav izbrušeni i izbalansirani sistem zapošljavanja — dakle cilj pune zaposlenosti. Kompenzacija funkcionira jedino ako uloga najamnoga radnika s punim radnim vremenom postaje normom. Za opterećenja, koja su još uvijek povezana s ojačanim statusom ovisnoga privređivanja, biva građanin u svojoj ulozi plijena birokracija države blagostanja obeštećen pravnim zahtjevima, a u svojoj ulozi potrošača masovnih dobara kupovnom moći. Poluga za smirivanje klasnoga antagonizma ostaje, dakle, neutralizacija konfliktnosti zasađene u statusu najamnoga radnika.

Taj se cilj treba postići zakonodavstvom socijalne države i kolektivnim pregovorima nezavisnih tarifnih partnera. Politike socijalne države legitimiraju se općim izborima, a svoju društvenu osnovicu imaju u autonomnim sin-

⁷ O slijedećem usp. C. Offe, *Zu einigen Widersprüchen des modernen Sozialstaates*, u: isto, *Arbeitsgesellschaft* (v. nap. 6), str. 323. i dalje; J. Keane, *Public Life and Late Capitalism*, Cambridge, 1984, pogl. 1, str. 10. i dalje.

dikatima i radničkim partijama. O uspjehu projekta odlučuju, naravno, tek moć i sposobnost za djelovanje intervencionističkoga državnog aparata. On treba intervenirati u privredni sistem s ciljem da štiti kapitalistički rast, suzbija krize, a istovremeno osigurava međunarodnu konkurentnost poduzeća i radnih mjesta, kako bi nastali prirasti iz kojih se može preraspodjeljivati, a da se ne obeshrabruju privatni investitori. To osvjetljava *metodsku stranu*: kompromis socijalne države i smirivanje klasnoga antagonizma treba da se postignu time što se demokratski legitimirana državna vlast upotrebljava za šticeenje i kroćenje prirodno izrasloga kapitalističkog procesa rasta. *Supstancijalna strana* projekta hrani se ostacima utopije radnoga društva: time što se status zaposlenih normalizira građanskim participacijskim i dioničkim pravima, masa stanovništva dobiva priliku da živi u slobodi, socijalnoj pravdi i sve većem blagostanju. Pri tome se pretpostavlja da se između demokracije i kapitalizma može osigurati mirna koegzistencija državnim intervencijama.

U razvijenim zapadnim industrijskim društvima taj je prekarni uvjet uglavnom ispunjen, svakako u povoljnim konstelacijama poratnoga razdoblja i obnove. Ali, ne želim se baviti izmijenjenom konstelacijom od sedamdesetih, ne okolnostima, već unutarnjim poteškoćama koje u socijalnoj državi nastaju iz njezinih vlastitih teškoća.⁸ U tome su se pogledu pojavljivala stalno iznova dva pitanja. Raspolaže li intervencionistička država s dovoljno moći i može li raditi dovoljno efikasno da bi mogla krotiti kapitalistički privredni sistem u smislu svoje programatike? I da li je upotreba političke vlasti pravilna metoda za postizanje supstancijalnoga cilja unapređivanja i osiguranja čovjeka dostojnih, emancipiranih oblika života? Riječ je, dakle, prvo, o pitanju granica pomirljivosti kapitalizma i demokracije i, drugo, o pitanju mogućnosti stvaranja novih oblika života pravnobirokratskim sredstvima.

Ad 1) Od samoga početka nacionalna se država pokazala kao preuzak okvir za dovoljno osiguravanje kejnzijskih privrednih politika prema vani, protiv imperativa svjetskog tržišta i investicijske politike poduzeća u svjetskim razmjerima. Vidljive su bile, međutim, granice intervencijske moći i intervencijske sposobnosti države u unutrašnjosti. Što uspješnije provodi svoje programe, socijalna država nailazi to jasnije na otpor privatnih ulagača. Postoje, naravno, mnogi uzroci pogoršane rentabilnosti poduzeća, smanjene spremnosti na ulaganje i sve nižih stopa rasta. Ali uvjete oplodivanja kapitala pogada, također, rezultat politika socijalne države, i stvarno i, još više, po subjektivnom shvaćanju, poduzeća. Osim toga, sve veći troškovi najamnina i socijalnih davanja pojačavaju sklonosti za ulaganja u racionalizacije koje — u znaku druge industrijske revolucije — produktivnost rada tako osjetno dižu i radno vrijeme nužno cijelome društvu tako osjetno smanjuju da je unatoč sekularnome trendu ka skraćivanju radnoga vremena sve više slobodne radne snage. Kako bilo da bilo — u situaciji u kojoj se nedostatna spremnost za ulaganje i privredna stagnacija, sve veća nezaposlenost i kriza javnih budžeta mogu, i po shvaćanju javnosti, dovesti u sugestivnu vezu s troškovima države blagostanja, osjećaju se strukturalna ograničenja uz koja je kompromis socijalne države nađen i održan. Budući da socijalna država ne smije dirati u način funkcioniranja privrednoga sistema, ona nema druge mogućnosti da utječe na privatnu investicijsku djelatnost nego sistemu konformnim zahtjevima. Ona ne bi imala zato uopće ni moći, jer se preraspodjela dohodaka uglavnom ograničava na horizontalno preslojavanje unutar grupe ovisno zaposlenih i ne pogada klasnu

imovinsku strukturu, osobito raspodjelu vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Tako upravo uspješna socijalna država klizi u situaciju u kojoj mora doći do svijesti činjenica da ona sama nije autonomni »izvor blagostanja« i da ne može garantirati sigurnost radnih mjesta kao građansko pravo (C. Offe).

U takvoj situaciji socijalna država nalazi se istovremeno u opasnosti da izgubi svoju društvenu osnovicu. Napretku skloni birački slojevi, kojima je razvoj socijalne države izravno najviše koristio, mogu u kriznim vremenima formirati mentalitet očuvanja stečenih pozicija i povezati se sa starim srednjim staležem, uopće s »produktivistički« nastrojenim slojevima u defenzivni blok protiv deprivilegiranih ili isključenih grupa. Takvim preslojavanjem biračke baze ugrožene su u prvome redu partije koje su se, kao Demokratska u SAD, Laburistička u Engleskoj ili Socijaldemokratska u Njemačkoj, mogle desetljećima oslanjati na čvrstu klijentelu socijalne države. Zbog izmijenjene situacije tržišta rada dopijevaju istovremeno sindikalne organizacije pod pritisak; njihov potencijal prijetnji slabi, gube članove i članarinu i prisiljeni su na korporacijsku politiku koja je skrojena prema kratkoročnim interesima još zaposlenih.

Ad 2). Čak kada bi socijalna država u sretnijim okvirnim uvjetima mogla usporiti ili posve izbjeći sporedne efekte svoga uspjeha koji ugrožavaju njezine vlastite uvjete funkcioniranja, ostao bi neriješenim još jedan problem. Branitelji projekta socijalne države gledali su uvijek u jednome pravcu. U prvome planu bila je zadaća da se discipliniraju prirodno izrasla ekonomska moć i razorne posljedice kriznoga ekonomskog rasta otklone iz svijeta života ovisnih zaposlenih. Vlast vlade postignuta parlamentarnim putem bila je i nedužan i neminovan izvor; iz njega je intervencionistička država morala naspram samovolje ekonomije crpiti jačinu i sposobnost djelovanja. Reformatori su smatrali posve neproblematičnom činjenicu što je aktivna država zahvaćala ne samo u privredni, već i u životni tok svojih građana — reforma životnih uvjeta zaposlenih i bila je cilj programa socijalne države. Zaista je tim putem izborna viša mjera socijalne pravednosti.

Ali, upravo oni koji priznaju te historijske tekovine socijalne države i ne omalovažavaju kritiku njezinih slabosti, spoznaju i *ona*j promašaj koji se ne može pripisati ovoj ili onoj prepriki, niti neangažiranoj realizaciji projekta, već specifičnoj jednostranosti toga samoga projekta. Izuzeta je svaka skeptičnost naspram, možda neminovnog, ali samo tobože nedužnog medija vlasti. Programi socijalne države crpe iz njega mnogo kao bi mogli postati zakonima, financirati se iz javnih budžeta — i dodati se u svijet života svojih korisnika. Tako sve gušća mreža pravnih normi, državnih i paradržavnih birokracija pokriva svakodnevicu potencijalnih i zbiljskih klijenata.

Široke diskusije o juristifikaciji i birokratizaciji općenito, o kontraproduktivnim djelovanjima državne socijalne politike posebno, o profesionalizaciji i oznanstvljenju socijalnih službi privukli su pažnju na činjenice koje jedno razjašnjavaju: pravo-administrativna sredstva realiziranja programa socijalne države nisu pasivan, tako reći, bezvlasnički medij. S njima je, naime, povezana praksa odjeljivanja činjenica, normalizacije i nadziranja, čiju je postvarujuću i subjektivirajuću moć Foucault pratio sve do najsitnijih kapilarskih račvanja svakodnevne komunikacije. Deformacije reglementiranoga, razglobljenoga, nadziranoga, skrbljenoga svijeta života sigurno su sublimiranije nego očigledni oblici materijalnoga izrabljivanja i pauperizacije; ali, stoga nisu ma-

nje destruktivni sublimirani socijalni konflikti preneseni na psihičko i tjelesno. Ukratko, projektu socijalne države svojstveno je protuslovlje između cilja i metode. Njezin je cilj stvaranje egalitarnih strukturiranih oblika života koji bi istovremeno trebali osloboditi prostore za individualno samoozbiljenje i spontanost. Ali, očito se taj cilj ne može postići izravnim putem pravno-administrativnog realiziranja političkog programa. Proizvođenjem oblika života medij moći je preopterećen.

IV

Na osnovi dvaju problema obradio sam prepreke koje uspješna socijalna država sama sebi postavlja. Time ne želim reći da je razvoj socijalne države bio pogrešna specijalizacija. Naprotiv: institucije socijalne države ne označuju manje nego institucije demokratske ustavne države razvojni pomak političkoga sistema, za koji u društvima našega tipa nema prepoznatljive alternative — ni u pogledu funkcija koje obavlja socijalna država, niti u pogledu normativno opravdanih zahtjeva koje zadovoljava. Prije svega zemlje koje još zaostaju u razvoju socijalne države nemaju uvjerljiva razloga da taj put napuštaju. Upravo to nepostojanje alternativa, možda čak ireverzibilnost tih još uvijek osporavanih kompromisnih struktura, danas nas stavlja pred dilemu da razvijeni kapitalizam ne može živjeti ni bez socijalne države kao ni s njezinom daljnjom izgradnjom. Manje ili više nemoćne reakcije na tu dilemu pokazuju da je politički poticajni potencijal utopije radnoga društva iscrpljen.

S. C. Offeom mogu se u zemljama kao što su Savezna Republika i SAD razlikovati tri tipa reagiranja.⁹ *Legitimizam socijalne države industrijskoga društva* desne socijaldemokracije nalazi se u defenzivi. Tu karakteristiku shvaćam u širokome smislu, tako da se može, primjerice, primijeniti i na Mondaleovo krilo Demokratske stranke u SAD ili na drugu Mitterandovu vladu. Legitimisti brišu iz projekta socijalne države upravo onu komponentu koju je on pozajmio iz utopije radnoga društva. Oni se odriču cilja da dotle ovladaju ovisnim radom kako bi status slobodnoga i ravnopravnoga građanina, koji seže u proizvodnu sferu, mogao postati kristalizacijskom jezgrom autonomnih oblika života. Legitimisti su danas zapravo konzervativci koji bi željeli stabilizirati dostignuto. Oni se nadaju da će opet pronaći točku ravnoteže između razvoja socijalne države i modernizacije tržišne privrede. Poremećena ravnoteža između demokratskih orijentacija u upotrebnim vrijednostima i ublažene kapitalističke vlastite dinamike treba se opet uspostaviti. Ta je programatika fiksirana na očuvanje osvojenih pozicija socijalne države. Ali, ona ne spoznaje potencijale otpora koji se skupljaju pod utjecajem sve jače birokratske erozije svjetova života oslobođenih iz prirodno izraslih konstelacija, komunikativno strukturiranih; isto tako, ne shvaća ni pomake u socijalnoj i sindikalnoj bazi, na koju su se do sada mogle osloniti politike socijalne države. S obzirom na preslojavanja u biračkoj strukturi i slabljenje sindikalnih pozicija prijeti takvoj politici očajnička trka s vremenom.

U zaletu se nalazi *neokonzervativizam* koji je, također, orijentiran na industrijsko društvo, ali odlučno kritičan naspram socijalne države. Njegovi su predstavnici Reaganova administracija i vlada Margaret Thatcher; konzerva-

⁹ C. Offe, *Perspektiven auf die Zukunft des Arbeitsmarktes*, u: isto, *Arbeitsgesellschaft* (v. nap. 6), str. 340. i dalje.

tivna je vlada u Saveznoj Republici skrenula na sličnu liniju. Neokonzervativizam je obilježen uglavnom trima komponentama.

Prvo: na ponudu orijentirana privredna politika treba poboljšati uvjete oplodivanja kapitala i opet pokrenuti akumulacijski proces. Ona se, po intenciji samo privremeno, pomiruje s relativno visokom stopom nezaposlenosti. Preslojavanje dohotka vrši se, kao što to potvrđuju podaci u SAD, na štetu siromašnijih grupa stanovništva, dok samo krupni posjednici kapitala postižu jasna poboljšanja dohotka. Time se jasno istovremeno ograničavaju učinci socijalne države. Drugo: troškovi legitimiranja političkoga sistema treba da se snize. »Inflacija zahtjeva« i »nemogućnost vladanja« natuknice su za politiku kojoj je cilj jače odvezivanje od administracije i javnoga formiranja volje. U tome sklopu pospješuju se neokorporativistički razvoji, dakle aktiviranje ne-državnoga upravljačkoga potencijala krupnih udruženja, u prvome redu poduzetničkih organizacija i sindikata. Premještanjem normativno reguliranih parlamentarnih kompetencija u neokorporativne sive zone oduzima sve više društvenih materija načinu odlučivanja, koji je ustavnim normama obavezan da podjednako uvažava sve tangirane interese.¹⁰ Treće: kulturna politika konačno dobiva zadatak da operira na dvije fronte. Prvo treba, s jedne strane, diskreditirati intelektualce kao istovremeno opsjednute moću i neproduktivan nosilački sloj modernizma: jer, postmaterijalne vrijednosti, prije svega ekspresivne potrebe za samoozbiljenjem i kritički sudovi univerzalističkoga prosvjetiteljskog morala, znače prijetnju motivacijskim temeljima funkcionalnoga radnog društva i depolitizirane javnosti. Na drugoj strani, treba njegovati tradicijsku kulturu, održavajuće snage konvencionalnog ćudoređa, patriotizma, građanske religije i narodne kulture. One služe tome da se privatni svijet života obešteti za osobna opterećenja i izbalansira protiv pritiska konkurencijskoga društva i ubrzane modernizacije.

Neokonzervativna politika ima stanovitu šansu da uspije ako nađe osnovicu o onome dvodjelnom segmentiranom društvu koje ona istovremeno stimulira. Isključene ili na rub potisnute grupe ne raspolažu snagom veta jer predstavljaju izdržavanu, iz proizvodnog procesa izdvojenu manjinu. Uzorak koji se sve više uobičajio u međunarodnome okviru između metropola i nerazvijene periferije kao da se ponavlja u unutrašnjosti najrazvijenijih kapitalističkih društava: etabilirane snage sve su manje upućene u svojoj vlastitoj reprodukciji na rad i spremnost na kooperaciju s osiromašenim i obespravljenim. Dakako, politika se mora ne samo znati nametnuti, nego i funkcionirati. *Odlučno* napuštanje kompromisa socijalne države moralo bi, međutim, ostaviti funkcijske praznine koje bi se mogle popuniti samo represijom ili zapuštanjem.

Treći način reagiranja naznačuje se u *disidentstvu kritičara rasta*, koji naspram socijalne države imaju ambivalentan stav. Tako se u novim socijalnim pokretima Savezne Republike skupljaju manjine najrazličitijega porijekla u »antiproizvodni savez« — stari i mladi, žene i nezaposleni, homoseksualci, i invalidi, vjernici i nevjernici. Ono što ih ujedinjuje jest odbijanje one produktivističke vizije napretka koju legitimisti dijele s neokonzervativcima. Obje te strane smatraju da je ključ za što manje kriznu društvenu modernizaciju

10 C. Offe, *Korporativismus als System nichtstaatlicher Machtsteuerung*, u: *Geschichte und Gesellschaft*, 10. god., 1984, str. 234. i dalje; o opravdanju korporativizma s aspekta teorije sistema usp. H. Willke, *Entzauberung des Staates*, Königstein 1983.

u tome da se pravilno dozira raspodjela opterećenja problemima između subsystema države i privrede. Jedni vide uzroke krize u raspojasanoj vlastitoj dinamici privrede, drugi u birokratskim okovima koji su ovoj nametnuti. Socijalno kroćenje kapitalizma ili vraćanje problema s planskoga upravljanja na tržište jesu odgovarajuće terapije. Izvor smetnji jedna strana vidi u monetariziranoj radnoj snazi, druga u birokratskom paraliziranju vlastite inicijative. Ali, obje su strane suglasne u tome da interakcijska područja kojima je potrebna zaštita mogu imati samo pasivnu ulogu naspram pravih motora društvene modernizacije, države i privrede. I jedni i drugi su uvjereni da se svijet života može dostatno odvezati od tih subsystema i zaštititi od sistemskih presezanja ako se država i ekonomija samo u pravilnome odnosu dopunjuju i uzajamno stabiliziraju.

Jedino disidenti industrijskoga društva polaze od toga da je svijet života u istoj mjeri ugrožen komodifikacijom i birokratizacijom — nijedan od oba medija, ni moć ni novac, nije sam po sebi »neviniji« nego drugi. Jedino disidenti smatraju da je, također, nužno jačanje autonomije svijeta života koji je ugrožen u svojim vitalnim osnovama i u komunikativnoj unutarnjoj opremi. Jedino oni zahtijevaju da bi vlastitu dinamiku subsystema upravljanih moću i novcem trebalo slomiti ili barem obuzdati oblicima bazi bliskih i samoupravnih organizacija. U tome sklopu nastupaju koncepti i prijedlozi dvojne privrede za odvajanje od socijalne sigurnosti i zaposlenosti.¹¹ Dediferencijacija treba, naravno, početi ne samo od uloge privredivača, nego i od potrošača, građanina i klijenta birokracijâ države blagostanja. Disidenti industrijskoga društva baštine, prema tome, programatiku socijalne države u radikalno demokratski preoblikovati. Ta je formulacija sadržavala i spoznaju da izvanjski, mašuju puku disidenciju, dok zapinju u fundamentalizmu velikoga odricanja i dok ne nude više od negativnih programa zaustavljanja rasta i dediferencijacije, zaostaju iza *jednoga* uvida projekta socijalne države.

U formulaciji o socijalnome kroćenju kapitalizma sadržana je ne samo rezignacija pred činjenicom da se zgrada složene tržišne privrede ne može više jednostavnim receptima radničkoga samoupravljanja iznutra razrušiti i demokratski preoblikovati. Ta je formulacija sadržavala i spoznaju da izvanjski, neizravni utjecaj na mehanizme samoreguliranja zahtijeva nešto novo, naime krajnje inovativnu kombinaciju moći i inteligentnoga samoograničavanja. To se, naravno, najprije temeljilo na predodžbi da društvo može neutralnim sredstvom političko-administrativne moći bezopasno djelovati na samo sebe. Ako se sada treba »socijalno krotiti« ne samo kapitalizam već sama intervencionistička država, zadatak se znatno komplicira. Jer, tada se ta kombinacija moći i inteligentnoga samoograničavanja ne može dulje povjeravati državnome kapacitetu planiranja.

Ako se suzbijanje i neizravno upravljanje treba sada da usmjere i protiv vlastite dinamike javne uprave, mora se potrebiti potencijal reflektiranja i upravljanja tražiti na drugome mjestu, i to u potpuno izmijenjenom odnosu između autonomnih, samoorganiziranih javnosti, s jedne strane, i područja djelovanja upravljanih novcem i administrativnom moći, s druge strane. Iz toga nastaje teška zadaća da se demokratsko poopćavanje interesa i univerzalističko opravdavanje normi omogući već ispod praga partijskih aparata koji su se osa-

11 Th. Schmid, *Befreiung von falscher Arbeit. Thesen zum garantierten Mindesteinkommen*, Berlin 1984.

mostalili u velike organizacije i, u neku ruku, odselili u politički sistem. Prirodno izrasli pluralizam obrambenih subkultura, koji bi proizlazio samo iz spontanoga odbijanja, morao bi se razvijati mimo normi građanske jednakosti. Tada bi nastala sfera koja bi bila slika i prilika neokorporativističkih sivih zona.

Razvoj socijalne države dospio je u čorsokak. Time se iscrpljuju energije utopije radnoga društva. Odgovori legitimista i neokonzervativaca kreću se u mediju duha vremena koji je još samo defenzivan; oni izražavaju povijesnu svijest kojoj je oteta njezina utopijska dimenzija. I disidenti društva rasta ustrajavaju u defenzivi. Njihov bi se odgovor mogao okrenuti samo u ofenzivu kada se projekt socijalne države ne bi jednostavno fiksirao ili prekinuo, nego nastavio na višem stupnju refleksije. Projekt socijalne države, refleksivan, usmjeren ne samo na kroćenje kapitalističke ekonomije, već na kroćenje same države, gubi naravno rad kao svoju središnju referentnu točku. Ne može se, naime, više raditi o ogradaivanju pune zaposlenosti podignute u normu. Takav se projekt ne bi smio čak ni u tome iscrpljivati da uvodenjem garantiranoga minimalnog dohotka razbije prisilu koju radno tržište ima nad životom svih sposobnih za rad — također nad sve većim i sve isključenijim potencijalom onih koji stoje samo još u rezervi. Taj bi korak bio revolucionaran, ali ne i dovoljno revolucionaran — pa ni onda kada bi se svijet života mogao zaštititi ne samo od čovjeka nedostojnih imperativa sistema zapošljavanja, nego od kontraproduktivnih sporednih posljedica administrativne egzistencijalne skrbi u cjelini.

Takve prepreke u razmjeni između sistema i svijeta života mogle bi tek funkcionirati kada bi istovremeno došlo do nove podjele vlasti. Moderna društva raspolazu trima izvorima iz kojih mogu zadovoljavati svoju potrebu za učincima upravljanja: novac, moć i solidarnost. Njihove sfere utjecaja morale bi se iznova izbalansirati. Time hoću reći: socijalno-integrativna moć solidarnosti morala bi biti u stanju da se nametne »moćima« obaju drugih izvora upravljanja, novca i administrativne moći. Ali životna područja, koja su specijalizirana da prenose tradicijske vrijednosti i kulturno znanje, integriraju grupe i socijaliziraju adolescente, bila su oduvijek upućena na solidarnost. Iz istoga bi izvora moralo, međutim, crpiti i formiranje političke volje koje treba utjecati na povlačenje granice i razmjenu između tih komunikativno strukturiranih životnih područja, na jednoj strani, države i ekonomije, na drugoj strani. To, uostalom, nije daleko od normativnih predodžbi naših udžbenika socijalnoga nauka, prema kojima društvo djeluje na sebe i na svoj razvoj posredstvom demokratski legitimirane vlasti.

Prema toj službenoj verziji, politička vlast proizlazi iz javnoga formiranja volje i prolazi putem zakonodavstva i uprave, tako reći, kroz državni aparat i vraća se janusovskoj publici, koja se na ulazu države predstavlja kao publika građana, a na njezinome izlazu kao publika klijenata. Otprilike tako vide građani i klijenti javne uprave iz svoje perspektive kruženje političke vlasti. S gledišta političkoga sistema predstavlja se sito kruženja drukčije, očišćeno od svih normativnih primjera. Prema toj neslužbenoj verziji, koju nam uvijek iznova prikazuje teorija sistema, pojavljuju se građani i klijenti kao članovi političkoga sistema. Tim se opisom mijenja, prije svega, smisao procesa legitimiranja. Interesne grupe i partije angažiraju svoju organizacijsku moć kako bi za svoje organizacijske ciljeve dobile odobravanje i lojalnost. Uprava ne strukturira samo, velikim dijelom ona i kontrolira zakonodavni proces, ona mora,

sa svoje strane, praviti kompromise s moćnim klijentima. Partije, zakonodavne korporacije, birokracije moraju voditi računa o nedeklariranom pritisku funkcionalnih imperativa i usklađivati ih s javnim mnijenjem — rezultat je »simbolička politika«. I vlada se mora istovremeno zalagati za podršku masa i privatnih investitora.

Ako se oba suprotna opisa hoće složiti u realističku sliku, nudi se u politici uobičajeni model različitih arena koje se međusobno superponiraju. Tako C. Offe razlikuje tri takve arene. U prvoj političke elite donose, lako prepoznatljivo, svoje odluke unutar državnoga aparata. Ispod toga je druga arena, u kojoj mnoštvo anonimnih grupa i kolektivnih aktera djeluju jedni na druge, formiraju koalicije, kontroliraju pristup proizvodnim i komunikacijskim sredstvima i, a to već nije tako jasno prepoznatljivo, svojom socijalnom moći pretходно utvrđuju prostor za tematiziranje i odlučivanje političkih pitanja. Ispod toga je, konačno, treća arena, u kojoj teško uhvatljiva komunikacijska strujanja određuju lik političke kulture i, uz pomoć definicija realiteta, natječu se za ono što je Gramsci nazvao kulturnom hegemonijom — ovdje se vrše trendovski obrati duha vremena. Uzajamno djelovanje arena nije lako utvrditi. Do sada kao da procesi u srednjoj areni imaju prednost. Kakav god bio empirijski odgovor, svakako se naš *praktički problem* može sada zornije shvatiti: svaki projekt, koji bi želio pomaknuti težišta u korist solidarnih učinaka upravljanja, mora donju arenu mobilizirati naspram obiju gornjih.

U toj se areni ne spori neposredno oko novca ili moći, nego oko definicija. Radi se o nepovredivosti i autonomiji životnih stilova, tako o obrani tradicionalno uobičajenih subkultura ili o promjeni gramatike baštinjenih životnih oblika. Za jedno pružaju primjere regionalistički pokreti, za drugo feministički ili ekološki. Te borbe ostaju većinom latentne, one se kreću na mikropodručju svakodnevnih komunikacija, kondenziraju se samo s vremena na vrijeme u javne diskurse i intersubjektivitete na višem stupnju. Na takvim poprištima mogu se formirati autonomne javnosti, koje i međusobno uspostavljaju komunikaciju čim se potencijal koristi za samoorganizaciju i samoorganiziranu upotrebu komunikacijskih medija. Oblici samoorganizacije pojačavaju kolektivnu sposobnost djelovanja ispod praga na kojemu se ciljevi organizacije odvajaju od orijentacija i stavova članova organizacije i gdje ciljevi postaju ovisnim o interesu za održanjem pozicija osamostaljenih organizacija. Sposobnost djelovanja organizacija bliskih bazi uvijek će zaostajati za njihovom sposobnošću reflektiranja. To ne mora biti prepreka za ovladavanje onim zadatkom koji se pri nastavljanju projekta socijalne države pomiče u prvi plan. Autonomne bi javnosti morale doseći kombinaciju moći i inteligentnoga samoograničavanja, koja bi samoupravljačke mehanizme države i privrede mogla učiniti dovoljno osjetljivim naspram svrhovitih rezultata radikalno demokratskoga formiranja volje. To može vjerojatno uspjati samo ako političke partije bezrezervno napuste jednu od svojih funkcija, tj. jednostavno da ne ustupe mjesto funkcionalnome ekvivalentu: stvaranje lojaliteta masa.

Ova razmišljanja postaju to provizornija, pa i nejasnija, što više zakoračuju u normativni vakuum. Tu su negativna razgraničenja već jednostavnija. Refleksivni projekt socijalne države oprašta se od utopije radnoga društva. Ona se orijentirala kontrastom živoga i mrtvoga rada, idejom samodjelatnosti. Pri tome je morala, naravno, pretpostaviti subkulturne životne oblike industrijskih radnika kao izvor solidarnosti. Ona je morala pretpostaviti da bi

kooperacijski odnosi u tvornici čak mogli ojačati prirodno uigranu solidarnost radničke subkulture. Ali, oni su se u međuvremenu u velikoj mjeri raspali. A donekle je dvojbena da li se može regenerirati njihova solidarna snaga na radnome mjestu. Kako bilo da bilo — ono što je za utopiju društva bilo pretpostavka ili rubni uvjet, danas postaje temom. I s tom se temom pomiču utopijski akcenti od pojma rada na pojam komunikacije. Govorim samo još o »akcentima«, jer se promjenom paradigme od radnoga ka komunikacijskome društvu mijenja i vrsta vezivanja na utopijsku tradiciju.

Naravno, napuštanjem utopijskih sadržaja radnoga društva nipošto se ne zatvara utopijska dimenzija povijesne svijesti i političke rasprave uopće. Kada se utopijske oaze isuše, širi se pustinja banalnosti i nemoći. Ostajem pri svojoj tezi da samoosvjedočenje moderne i dalje biva poticano sviješću o aktualnosti, u kojoj su svijesti povijesno i utopijsko mišljenje međusobno stopljeni. Ali, s utopijskim sadržajima radnoga društva nestaju dvije iluzije koje su začarale samorazumijevanje moderne. Prva iluzija nastaje iz nedostatne diferencijacije.

U utopijama poretka bile su se slile dimenzije sreće i emancipacije s dimenzijama porasta moći i proizvodnje društvenoga bogatstva. Planovi racionalnih životnih oblika ušli su u varljivu simbiozu s racionalnim ovladavanjem prirodom i mobiliziranjem društvenih energija. Instrumentalni um razbuktan u proizvodnim snagama, funkcionalistički um razvijen u organizacijskim i planskim kapacitetima trebali su otvoriti put ka čovjeka dostojnom, ravnopravnom i istovremeno slobodnom životu. Potencijal odnosa sporazumijevanja trebao je na kraju, bez prepreka, proizići iz produktivnosti radnih odnosa. Tvrdoglavost te konfuzije odražavala se još u kritičkome obratu kada se, primjerice, normalizacijski učinci centralističkih velikih organizacija miješaju s generalizacijskim učincima moralnoga univerzalizma.¹²

Još je oštrije napuštanje metode iluzije koja je bila povezana s planovima konkretnoga totaliteta budućih životnih mogućnosti. Utopijski sadržaj komunikacijskoga društva reducira se na formalne aspekte neoštećene intersubjektivnosti. U zabludu dovodi još izraz »idealna govorna situacija«, ukoliko sugerira konkretni oblik života. Ono što se normativno može iskazati jesu nužni, ali opći uvjeti komunikativne svakodnevne prakse i postupka diskursivnoga formiranja volje, koji bi mogli osposobiti *same* sudionike da *vlastitom* inicijativom realizaciju konkretne mogućnosti boljega i manje ugroženoga života prema *vlastitim* potrebama i uvidima.¹³ Kritika utopije, koja od Hegela preko Carla Schmitta sve do naših dana plaši jakobinizmom, nepravedno pokazuje navodno neizbježno vezivanje utopije s terorom. Ipak — utopijsko je miješanje visokorazvijene komunikativne infrastrukture *moćnih* oblika života s određenim singularnim totalitetom uspjeloga života.

Preveo s njemačkoga:
Tomislav Martinović

12 Usp. o tome J. F. Lyotard, *Das postmoderne Wissen*, Beč 1983; kritički A. Honneth, *Der Affekt gegen das Allgemeine*, u: Merkur, br. 430, prosinac 1984, str. 893. i dalje.

13 K. O. Apel, *Ist die Ethik der idealen Kommunikationsgemeinschaft eine Utopie?*, u: Vosskamp (v. nap. 2), sv. 1, str. 325. i dalje.

Jürgen Habermas

CRISIS OF THE AFFLUENT STATE AND THE EXHAUSTION
OF UTOPIAN ENERGIES

Summary

The Utopia of the work society has lost its point of reference in contemporary reality: the power of labour in the abstract which creates structures and forms the society. The crisis of the Utopia of the work society affects also the project of the social state, even though it has been incorporated in it, in a particular form. The substantive aspect of the project of the social state feeds on the remnants of the Utopia of the work society; the status of the employed is normalized by means of civil participation and shareholding rights, thus granting the majority of the population the chance to live in freedom, social justice and prosperity. Two crucial questions, arising from the postulates of the project of the social state will decide its fate: the first is the question of the limits of reconciliation of capitalism and democracy, and the second is the question of the possibility to create new forms of life by legal and administrative means. Habermas accepts Offe's typology of response to the exhaustion of the politically motivational potential of the Utopia of the work society in the West: the legitimism of the social state in industrial society, neoconservatism, and the dissidence of the critics of growth.